

Deel I

GESCHIEDENIS / HET VERHAAL VAN TWAALF MILLENNIA

Algemene inleiding

1 / 5000 jaar spontane bosontwikkeling vanaf het begin van het Holoceen tot aan het Atlantische climaxbos (ca. 9610-ca. 4300 BC)

Scharnier 1 / Opkomst van de landbouw

2 / 2300 jaar bosontginning en bosdegradatie in het midden- en laatneolithicum (4300 BC-2000 BC)

3 / 2000 jaar metaaltijden: naar meer niet-bos dan bos (ca. 2000 BC-57 BC)

Scharnier 2 / de aanzet tot de eerste globalisering

4 / 450 jaar Gallo-Romeinse periode: een cultuurlandschap krijgt vorm (57 BC-ca. 400)

5 / 600 jaar spontaan bosherstel en een maatschappij in reorganisatie tijdens de vroege middeleeuwen (ca. 400-ca. 1000)

Scharnier 3 / start van de grote middeleeuwse ontginningen en opkomst van de stad

6 / 300 jaar bosdegradatie in een maximaal ontgonnen landschap tijdens de volle middeleeuwen (ca. 1000-ca. 1290)

7 / 300 jaar bosuitbreiding tot één Bos t'Ename tijdens de late middeleeuwen (ca. 1290-1599)

8 / 250 jaar bosconsolidatie (1599-1846)

Scharnier 4 / de moderne ontginningen, de industriële revolutie en het nieuwe staatsbestel

9 / 50 jaar ontginning en landbouwgebruik (1846-ca. 1890)

10 / 80 jaar productie- en jachtbos in een sterk veranderend landschap (ca. 1890-1968)

Scharnier 5 / Begin van het Antropoceen

11 / 50 jaar erfgoedzorg, natuurbeheer en forse bosuitbreiding in een verarmend landschap (>1968)

Deel II

NATUURLIJK EN CULTUREEL ERFGOED / NAAR EEN

LANDSCHAPSAUDIT VOOR EEN WAARDEVOLLE TOEKOMST

12 / Aardkundige, cultuurhistorische en esthetische waarden

13 / Natuurhistorische waarden

Algemeen slot

Bronverwijzingen

Literatuur

Index

Inhoud I

Voorwoord 9

Algemene inleiding 13

- Wat en waar? 13
- Wat als ...? 14
- Uniek én representatief 14
- Het historische en het huidige Bos t'Ename 15
- Het Bos t'Ename binnen zijn landschap: de Driehoek en de Vlaamse Ardennen 16
- Door wie? Persoonlijke betrokkenheid 20
- Van natuurconsument naar natuurbeschermers 21
- Hoe? Wetenschappelijke aandacht 22
- Voor wie? 23
- Een paar praktische zaken 24

DEEL I GESCHIEDENIS / HET VERHAAL VAN TWAALF MILLENNIA

Inleiding Deel I 27

- BOX 1 / Landschapsvormen 28
- BOX 2 / Laseraltimetrie en het Digitaal Hoogtemodel Vlaanderen (DHM) 31

1 / 5000 jaar spontane bosontwikkeling vanaf het begin van het Holoceen tot aan het Atlantische climaxbos (ca. 9610-ca. 4300 BC) 33

- 1.1 Het Verdrongen Bos van Ename 33
 - BOX 3 / Koolstof 14-datering 33
 - BOX 4 / Hout en houtskool 34
 - BOX 5 / Pollen 35
 - BOX 6 / DNA 37
- 1.2 Een beeld van het Atlantische climaxbos 37
- 1.3 Biodiversiteit 38
 - BOX 7 / Andere plantenresten 38
 - BOX 8 / Dierenresten 39
- 1.4 De mens als toppredator 40
 - BOX 9 / Vuursteen 42
 - BOX 10 / Opperulakteprospectie 44
- 1.5 Een open boslandschap? 45

Scharnier 1 / Opkomst van de landbouw 49

- De Vruchtbare Halvemaan en domesticatie van planten en dieren 49
- Landbouw, het slechtste idee ooit? 50
- Waarom werden de mensen dan landbouwer? 51

2 / 2300 jaar bosontginning en bosdegradatie in het midden- en laatneolithicum (4300 BC-2000 BC) 53

- BOX 11 / Keramiek 53
- 2.1 Van de grote Vruchtbare Halvemaan naar de kleine halvemaan van het Bos t'Ename 53
- 2.2 De leem en zijn mogelijkheden 55
 - BOX 12 / Bodems 56
 - BOX 13 / Mondelinge geschiedenis 56
- 2.3 De neolithische nederzetting 57
 - BOX 14 / Opgraven 57
- 2.4 De sprong naar de tweede neolithiseringsgolf 60
- 2.5 Neolithisering in de regio van het Bos t'Ename 61
 - BOX 15 / Zichtbaarheidsanalyse 64
- 2.6 Tijdens het laatneolithicum 67

3 / 2000 jaar metaaltijden: naar meer niet-bos dan bos (ca. 2000 BC-57 BC) 71

- 3.1 Bronstijd en ijzertijd 71
- 3.2 Nederzettingen 72
- 3.3 Aanwijzingen voor een drukke occupatie in de Driehoek 75
 - BOX 16 / Plaatsnamen 76
 - BOX 17 / Primaire, geschreven, verhalende bronnen 78
- 3.4 Het landschap 78

Scharnier 2 / de aanzet tot de eerste globalisering 81

- De Gallische oorlogen 81
- De consolidatie na de Gallische Oorlog 81
- Europese globalisatie 82

4 / 450 jaar Gallo-Romeinse periode: een cultuurlandschap krijgt vorm (57 BC-ca. 400) 85

- 4.1 Wegen en vici rond het Bos t'Ename 85
- 4.2 Nederzettingen rond het Bos t'Ename 87
- 4.3 De land- en tuinbouwpraktijk 90

- 4.4 Het landschap in en rond het Bos t'Ename 93
- 4.5 De neergang 96
- BOX 18 / Muntschatten 96

5 / 600 jaar spontaan bosherstel en een maatschappij in reorganisatie tijdens de vroege middeleeuwen (ca. 400-ca. 1000) 101

- 5.1 De duistere overgangstijd tussen Gallo-Romeinen en Franken 101
- BOX 19 / Waterputten 101
- BOX 20 / Veldnamen 104
- 5.2 Menselijke reorganisatie tijdens de vroege middeleeuwen 106
- BOX 21 / Patroonheiligen 109
- BOX 22 / Gebiedsspecifieke historische kaarten 111
- 5.3 Het Bos t'Ename ingesloten door bewoningskernen 111
- BOX 23 / Topografische en kadasterkaarten 111
- BOX 24 / Oorkonden 114

Scharnier 3 / start van de grote middeleeuwse ontginningen en opkomst van de stad 119

- De transitie 119
- Een terugblik met een ruimer perspectief 119
- De oude-dorpenkaart 120
- Het fysisch(-geografisch) determinisme bevestigd 121
- Het Belgische Raam 122
- De vensters in het raam: een blik op het Kolenwoud 123
- Een hinkstapsprong verder terug in de tijd 125
- Wat zegt de oude-dorpenkaart over het Bos t'Ename? 127
- Een vooruitblik naar het landgebruik 129
- Vlakvormig landgebruik: het spanningsveld grasland-bos 130
- Meerdere landgebruikstypes binnen hetzelfde perceel, juiste ligging van elk type niet gekend, oppervlakte wel 131
- Ander vlakvormig landgebruik: het ontgonnen areaal 131
- Lijn- of puntvormig landgebruik 132

6 / 300 jaar bosdegradatie in een maximaal ontgonnen landschap tijdens de volle middeleeuwen (ca. 1000-ca. 1290) 135

- 6.1 Ename bloeit maar wordt in de knop gebroken 135
- BOX 25 / Architectuurgeschiedenis 137
- 6.2 Ook het platteland dikt aan 138
- BOX 26 / Archeologische luchtfotografie 139
- 6.3 Naar een patroon in het landgebruik 144
- BOX 27 / Beheerdocumenten en juridische bronnen 144
- BOX 28 / Kavelvormen en -patronen 144
- 6.4 Kouters en velden 146
- 6.5 De Rijt en de bulken 150
- 6.6 De Scheldevallei 156
- 6.7 Satellietbosjes 159
- BOX 29 / Beeldende kunst en iconografie 159
- 6.8 De gecontesteerde schenking van het centrale deel van het Bos t'Ename 161

- 6.9 Varkensweek 164
- BOX 30 / Lineaire tandglazuurhypoplasie 170
- 6.11 De eerste landgebruikskaartjes 175
- 6.12 Hoe eenzaam was het Bos t'Ename in de Vlaamse Ardennen? 178
- 6.13 Wilde fauna 185

7 / 300 jaar bosuitbreiding tot één Bos t'Ename tijdens de late middeleeuwen (ca. 1290-1599) 189

- 7.1 De oudst gedocumenteerde herbebossing in Europa? 189
- 7.2 Eigendomsevolutie 193
- 7.3 Evolutie in landgebruik tussen bos, grasland en akkerland 195
- 7.4 Het Bos t'Ename in de Driehoek en de Vlaamse Ardennen 200
- 7.5 Regulier middelhoutbeheer 204
- 7.6 Verstoring van het middelhoutbeheer 212
- 7.7 Landbouw en veeteelt 219
- 7.8 Viskweek en wilgenteelt 224
- 7.9 Bewoning 225
- 7.10 Wegbeheer 226
- 7.11 Gebruik en beheer van waterlopen en de watermolen 227
- 7.12 Gebruik en beheer van hagen en bomenrijen 228
- 7.13 Gebruik en beheer van wallen 230
- 7.14 Gebruik en beheer van bronnen en poelen 230
- 7.15 Het Bos t'Ename als executieplaats en plaats van devotie 232
- 7.16 Konijnenweek 233
- 7.17 Het bos als schuiloord 236
- 7.18 Gebruik van wilde flora en paddenstoelen 238
- 7.19 Reguliere jacht, vogel- en visvangst 240
- 7.20 Grootwild in de nasleep van oorlogen 242

8 / 250 jaar bosconsolidatie (1599-1846) 253

DEEL I GESCHIEDENIS / HET VERHAAL VAN TWAALF MILLENNIA

- 8.1 Eigendomsevolutie 255
- BOX 31 / Primitief kadaster 258
- 8.2 Evolutie in landgebruik tussen bos, grasland en akkerland 260
- 8.3 Het Bos t'Ename in de Driehoek en de Vlaamse Ardennen 263
- 8.4 Regulier middelhoutbeheer 276
- BOX 32 / Regionale nieuws- en advertentiebladen 280
- BOX 33 / Notariële akten 280
- 8.5 Nazorg in het bosbeheer 288
- 8.6 Houtgebruik 292
- 8.7 Bossamenstelling 298
- 8.8 Een paar financiële aspecten van het bosbeheer 302
- 8.9 Beheerkader 303
- 8.10 Verstoring van het middelhoutbeheer 306
- 8.11 Landbouw en veeteelt 318
- 8.12 Fruitteelt, boomkwekerij en viskweek 327

- 8.13 Bewoning 328
- 8.14 Wegbeheer 331
- 8.15 Gebruik en beheer van waterlopen 335
- 8.16 Gebruik en beheer van hagen, bomenrijen en wallen 335
- 8.17 Gebruik en beheer van bronnen en poelen 343
- 8.18 Het Bos t'Ename als executieplaats en plaats van devotie 345
- 8.19 De zoektocht naar het zwarte goud 347
- 8.20 Het bos als schuiloord 351
- 8.21 Gebruik, beheer en studie van wilde flora en paddenstoelen 353
- BOX 34 / Historische herbaria 355
- 8.22 Jacht, vogel- en visvangst 357
- 8.23 Wildbraad 362
- 8.24 Schadelijk wild 367
- 8.25 Visvangst 370
- 8.26 Faunabedreiging en -bescherming 371

Scharnier 4 / de moderne ontginningen, de industriële revolutie en het nieuwe staatsbestel 375

- Landgebruik economisch gedetermineerd, bos en akker breiden uit ten koste van grasland 375
- In de Driehoek en in de ruime regio 376
- Oud bos? 377
- Middelhout met permanente wederopbouw van de bestandspiramide 377

9 / 50 jaar ontginning en landbouwgebruik (1846-ca. 1890) 381

- 9.1 De openbare verkoping in 1846 en verdere eigendomsevolutie 381
- 9.2 De textielcrisis en de hongersnood van 1845-1846 383
- 9.3 Waarom koopt Coppée? 392
- 9.4 Het verdere verloop van de crisis 392
- BOX 35 / Literatuur 396
- BOX 36 / Dialectologie 396
- 9.5 De teerling is geworpen: het bos wordt gerooid 397
- 9.6 Ontginning en landbouwgebruik 404
- 9.7 Bewoning 412
- 9.8 Fruitteelt en boomkwekerij 412
- 9.9 Gebruik en beheer van wegen en wallen 413
- 9.10 Gebruik en beheer van waterlopen 414
- 9.11 Gebruik, beheer en studie van wilde flora en paddenstoelen 415
- 9.12 Jacht, vogel- en visvangst en wetenschappelijke interesse voor wilde fauna 416
- 9.13 Het bos als bron van erfgoed 416
- 9.14 Het Bos t'Ename in de Driehoek en de Vlaamse Ardennen 418

10 / 80 jaar productie- en jachtbos in een sterk veranderend landschap (ca. 1890-1968) 423

- 10.1 Een nieuw bos in een veranderend landschap 423
- 10.2 Bossamenstelling 432

- 10.3 Bosbeheer en -gebruik 438
- 10.4 Verstoring van het reguliere bosbeheer 441
- 10.5 Landbouw en veeteelt 445
- 10.6 Boomkwekerij, fruitteelt, wilgenteelt en viskweek 446
- 10.7 Bewoning 448
- 10.8 Leemgroeve, stort en voetbalveld 449
- 10.9 Gebruik en beheer van wegen en wallen 450
- 10.10 Gebruik en beheer van waterlopen 452
- 10.11 Gebruik en beheer van hagen en bomenrijen 452
- 10.12 Gebruik en beheer van bronnen en poelen 454
- 10.13 Het bos als schuiloord 456
- 10.14 Gebruik, beheer en studie van wilde flora en paddenstoelen 457
- BOX 37 / Plantenstreeplijsten 458
- BOX 38 / Vegetatieopnames 458
- 10.15 Jacht, vogel- en visvangst en wetenschappelijke interesse voor wilde fauna 459
- 10.16 Het mentale boslandschap 464
- BOX 39 / Volksverhalen en sagen 465
- 10.17 Het Bos t'Ename in de Driehoek en de Vlaamse Ardennen 469
- 10.18 Bos en landschap als bronnen van erfgoed 481

Scharnier 5 / Begin van het Antropoceen 487

11 / 50 jaar erfgoedzorg, natuurbeheer en forse bosuitbreiding in een verarmend landschap (>1968) 489

- 11.1 De milieubeweging in het verweer tegen erfgoedbedreigingen 489
- 11.2 De landschapsbescherming en haar gevolgen 499
- 11.3 Opstart van het project en natuureservaat Bos t'Ename 501
- 11.4 Het voorlopige resultaat 502
- 11.5 Het Bos t'Ename in de Driehoek en de Vlaamse Ardennen 508

Slot Deel I 513

- Het verhaal in het kort 513
- Exemplarisch of uniek? 515
- Opstap naar het erfgoed 516

Voorwoord

Als leidend ambtenaren van respectievelijk het Agentschap Natuur en Bos, het agentschap Onroerend Erfgoed en het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek, zijn wij bijzonder vereerd om een voorwoord te mogen schrijven voor dit monumentale boek over een van de belangrijkste biodiversiteit- en onroerend erfgoedsites van Vlaanderen, en bij uitbreiding van de Lage Landen. Dat onderzoekers in beide disciplines door de beheerders van de site steeds met open armen werden ontvangen is een grote supplementaire troef. Die open strategie leidde tot een enorme schat aan gegevens die van het Bos t' Ename een veelzijdige hot spot maakt, die zijn gelijke vooralsnog niet kent. Als je een eerste keer door het Enaamse landschap stapt dan herken je die rijkdom niet meteen, maar doorgedreven onderzoek en gerichte inventarisaties tonen de ongekende verscheidenheid van het gebied. Het belooft voor zoveel andere sites in de Lage Landen wanneer ook daar met even open geest en spirit onderzoekers en vrijwilligers worden gestimuleerd om geschiedenis, landschap en natuur te bestuderen.

Bos t'Ename, hot spot voor natuur, biodiversiteit en onroerend erfgoed

Wie in Vlaanderen diversiteit aan onroerend erfgoed wil beleven zit in Ename goed. Op één kilometer ten oosten van de Schelde wandel je door een archeologisch park met een als monument beschermde *portus* en abdij, het beschermde Enaamse dorpsgezicht en de 1000-jarige Sint-Laurentius kerk. Vervolgens arriveer je wat hogerop in het nog veel oudere als cultuurhistorisch landschap beschermde Bos t'Ename. De connectie tussen al die relictten is één van de boeiende invalshoeken van dit boek. Al minstens een millennium lang kent deze omgeving een dichte concentratie aan bewoningskernen die voortdurend een impact hadden op het bos. Die beïnvloeding genereerde een schat aan cultureel erfgoed. Tegelijk ging de natuurlijke diversiteit er hoegenaamd niet verloren. Het Bos t'Ename en zijn omgeving bewijst dat cultuur en natuur in het landschap van de Lage Landen niet noodzakelijk conflicteren maar elkaar veeleer versterken.

Daarbij beschouwen de auteurs het Bos t'Ename niet alleen in zijn lokale context met de omgevende kernen die er al minstens een millennium functioneren. Ze situeren het ook breder binnen de Vlaamse Ardennen, Vlaanderen en de Lage Landen als geheel. Door de grondigheid van het onderzoek dat zoveel specialisten hier voerden staat het Bos t'Ename model voor bossen van dit type in heel Noordwest-Europa. De auteurs verhelderen hoe bossen na de laatste ijstijd tot stand kwamen en gingen functioneren in een bredere economische, sociale en maatschappelijke context. Dat het Bos t'Ename doorheen die lange geschiedenis toch flink biodivers is kunnen blijven biedt hoop. Het toont aan dat we als mensen duurzaam kunnen omspringen met de omgeving. Inzichten in historisch, en evidence-based beheer kunnen ons inspireren om de cultuur- en natuurwaarden vandaag verder te versterken en het landschap straks in al zijn rijkdom over te laten aan volgende generaties.

Bos t'Ename, hot spot voor onderzoek

Om dit verhaal te schrijven hebben de auteurs zowat alle mogelijke bronnen en relevante onderzoeksdisciplines aangeboord. Bos t'Ename is al decennia lang een openluchtlabo waarin talrijke wetenschappers terecht kunnen, voor master-thesis tot doctoraat en verder. Oude bossen zijn immers geweldige databanken en archieven. Het volstaat ze op gepaste wijze te bevragen en te ontsluiten. Door de nabijheid van de befaamde Abdij van Ename beschikken we hier bovendien over rijke historische bronnen waar dit boek ons eveneens uitgebreid doorheen gidst. En dan zijn er nog de lokale mensen die tot vandaag een innige band met dit bos hebben behouden. Ook die mondelinge bronnen hebben de auteurs uitvoerig gedocumenteerd.

Bos t'Ename is een pionierssite voor natuurbehoud in bossen in de Lage Landen. Het was één van de eerste locaties in Vlaanderen waar onbevangen werd geëxperimenteerd met (extensieve) bosbegrazing (maar dan wel met lokaal Oost-Vlaams wit-rood rund), spontane verbossing en wastinevorming. Dit gebeurde steeds met een open geest, zonder doctrine of dogma's. Op basis van nieuwe inzichten was men steeds bereid om bij te sturen waar nodig. Het beheerteam combineert die open en gastvrije mentaliteit met gedrevenheid en deskundigheid. Dit alles, samen met de appreciatie die je krijgt, zorgt er voor dat je ook als onderzoeker steeds met plezier uitkijkt naar veldwerk in Bos t'Ename. Het is een plek waar beheerders en onderzoekers elkaar als evenwaardige partners ontmoeten en enorm veel leren van elkaar.

Met dit boek is het nu ook één van de eerste locaties in de Lage Landen waar een volwaardige ecologisch assessment werd uitgevoerd, volgens de regels van de kunst, waarbij men de totale biodiversiteit van de site aandacht heeft gegeven. Dergelijke evaluaties gebeuren nog al te vaak op basis van de *usual suspects* zoals vaatplanten, vlinders of vogels, maar hier worden zowat alle soortengroepen bekeken. Het is meteen ook samen met de Kaaistoep bij Tilburg de enige plaats in de Benelux waar een inventaris van de totale soortenrijkdom op een dermate intensieve en grondige manier werd uitgevoerd.

Drie decennia na 'Bossen van Vlaanderen'

Wie dacht dat met het boek *'Bossen van Vlaanderen. Een historische ecologie'* (1993) alles geschreven en bekend was, zal met opengesperde ogen dit werk bewonderen. Het toont aan dat met volgehouden enthousiasme, openheid, en drive tot samenwerking grootse prestaties kunnen geleverd worden, die het belang van geschiedenis, landschap en biodiversiteit sterk in de verf zetten.

Als pioniers van de historische ecologie bereiken de auteurs met dit nieuwe werk een nieuwe mijlpaal. Ze tonen dat doorgedreven specialistisch onderzoek van talrijke (sub)disciplines rendeert en nog zoveel sterker uit de verf komt wanneer men die inzichten ook laat interageren. Als een ecosysteem van experts die op elkaar inspelen weerspiegelt het werk van al die specialisten de rijke biotoop van dit boslandschap. De dialoog die natuur en cultuur hier al duizenden jaren voeren inspireerde tot een doorwrochte erfgoed- en biodiversiteitsaudit.

Als Vlaamse overheid proberen we samen met vele partners de zorg voor landschap, natuur en erfgoed voor iedereen vanzelfsprekend te maken. Dit boek toont dat er in Vlaanderen wel degelijk kansen zijn om een versnipperd (bos)landschap dat historisch zeer sterk onder druk stond en staat toch te behouden, te herstellen, kansen te geven, samen met alle maatschappelijke spelers, die beginnen in te zien dat zonder die samenwerking geen duurzame omgeving mogelijk is.

Als je goed kijkt, en daar is dit boek een uitgesproken gelegenheid toe, blijkt het bos wonderbaarlijk rijk aan natuurlijk en cultureel erfgoed. In het verder samengaan daarvan in wederzijds respect ligt een mooie toekomst.

Marleen Evenepoel, Sonja Vanblaere en Maurice Hoffmann,

*administrateurs-generaal van respectievelijk
het Agentschap Natuur en Bos,
het agentschap Onroerend Erfgoed en
het Instituut voor Natuur- en Bosonderzoek.*

Fig. 1 Zicht vanuit een drone op het Bos t'Ename, gelegen op de valleiflank van de Schelde. Links beneden de Scheldevallei zelf, rechts op de achtergrond overgaand in de Vlaamse Vallei (Falcoflight, Wannes Dermout)

Algemene inleiding

Ik ben geboren in 1958, en al sinds mijn twaalfde begaan met het gebied waar dit boek over gaat. Al die tijd al ben ik op zoek naar inzicht. Dit boek probeert het inzicht dat ik verworven heb – mede door het werk van vele anderen – op een zo bevattelijk mogelijke manier te verwoorden. Maar voordat het verhaal echt van start gaat, moeten eerst een aantal vragen een antwoord krijgen. Over welke plaats op aarde gaat dit boek? Wie schrijft het, en hoe is het tot stand gekomen? Voor wie is het bedoeld?

Wat en waar?

Je kunt Stormmeeuwen tegenwoordig niet meer vertrouwen. Toen ik nog een jonge vogelaar was, kon je er donder op zeggen dat er tempeest was aan de kust als je deze half grote meeuwen met geelblauwe poten diep in het binnenland zag opduiken. ‘Vliegt den blauwvoet, storm op zee’ was anderhalve eeuw geleden niet voor niets de strijdkreet van de prille Vlaamse Beweging. Nu kun je ze in principe altijd en overal waarnemen.

Maar goed, stel je zo’n Stormmeeuw voor die nog vasthangt in de oude gewoontes en doorgaans vertoeft aan de Noordzeekust bij de Scheldemonding. Op een goede dag komt er vanop zee een krachtige noordwesterstorm aanwaaien die het zeewater de stroommond opstuwt. Onze meeuw laat zich meedrijven met de wind, voorbij Vlissingen. Bij de Antwerpse haven ziet ze de lichtjes van de Schelde en gaat haar hart wat sneller slaan. In de stad zelf zijn de Scheldekaaien ondertussen ontruimd en gaat de waterkering dicht. Steeds verder vliegt ze, terwijl de stroom voorbij Dendermonde rivier wordt. Hij kronkelt steeds verder door de grote, bijna reliëfloze vlakte die

geografen de Vlaamse Vallei noemen. Smaller en smaller wordt de Schelde, en stroomopwaarts Gent ziet de meeuw geleidelijk aan het landschap rondom zich veranderen. Vooral links van haar vliegrichting, parallel met de rivier, rijst er hogergelegen land op.

Zonder het te beseffen verlaat de meeuw de Vlaamse Vallei, onderdeel van Laag-België. Er ligt geen zandig gebied meer rondom haar, maar ze overschrijdt de grens met het hogergelegen, veel rijkere leemgebied van Midden-België. Voorbij de monding van de Zwalm, een klein bijriviertje, lijkt het de meeuw net of de rivier in een trechter terechtkomt. Zowel links als rechts lijken de wanden van de riviervallei wel muren. Aan de linkerzijde, bij het dorp Ename, ligt er op die wand een 4 kilometer lang smal loofbos (**Fig. 1**). Het eerste hellingbos van enige omvang dat onze Stormmeeuw op haar tocht is tegengekomen. Gewend aan de vlakte als ze is, dreigt ze hier, een paar kilometer ten noorden van Oudenaarde, definitief een andere wereld te betreden. Veiligheidshalve maakt ze een bocht van 180 graden, terug naar de vertrouwde kust.

Dit loofbos, het Bos t’Ename, bevindt zich op de plaats waar het in dit boek over gaat. Op de vele tientallen kilometers lange tocht van de meeuw vormde deze plaats de eerste met de hoger beschreven karakteristieken. Deze plek is dus uniek in die zin dat alle andere plekken waar ze was voorbijgekomen, anders waren.

Wat als ...?

Maar ze had natuurlijk ook haar tocht op een andere plek kunnen beginnen. Ze had kunnen starten bij de Maasmond, tussen Holland en Zeeland. Dan was onze Stormmeeuw even ten noorden van Maastricht, tussen de dorpen Elsloo en Bunde, in een vergelijkbare situatie terechtgekomen. Ze had rechtsomkeert gemaakt ter hoogte van het Bunder- en Elsloërbos, kortweg Bunderbos. En als ze bij de monding van de Aa haar tocht had aangevat, bij de historische grens tussen Vlaanderen en Artois, was ze bij het dorp Waten (in het Frans Watten) terechtgekomen. Een paar kilometer ten noorden van Saint-Omer was ze dan teruggevoerd bij – jawel – het Watenbos.

Het Watenbos ligt hemelsbreed 100 kilometer ten westen van het Bos t'Ename, en het Bunderbos ligt 150 kilometer verder oostwaarts. Maar de drie loofbossen hebben heel wat gemeen. Ze liggen alle drie op dezelfde noorderbreedte en op wat we in de landschapskunde een markante terreinovergang noemen: op de plots opduikende, steile, oostelijke valleiwand van een rivier en bij de overgang van laagland naar heuvelland, waar de vruchtbare leemstreek begint. Alle drie zijn ze een paar kilometer lang en smal. Alle drie zijn ze niet enkel op de valleiwand zelf gelegen. Onderaan lopen ze even door in de vallei en bovenaan over de rand van het plateau. De flora en fauna van de drie bossen hebben heel wat gemeen, onder andere door de aanwezigheid van bronnen.

Hun plekken zijn dus geografisch en biologisch vergelijkbaar. De natuur heeft ze soortgelijk begiftigd, maar gelijk zijn ze natuurlijk niet. De vegetatie van het Watenbos is wat Atlantischer door de invloed van de oceaan, die van het Bunderbos wat continenter, met het Bos t'Ename in een intermediaire positie. Watenbos en Bunderbos hebben nog steeds Vuursalamanders, hoewel de populatie in het Bunderbos zwaar bedreigd is door een zeer agressieve nieuwe schimmel. Het Bos t'Ename is de soort een paar decennia geleden al kwijtgeraakt omdat de menselijke druk er toch wat groter is geweest. We moeten nu kijken of we ze kunnen terugkrijgen.

Maar ook de mens heeft de bossen op elkaar laten lijken. Niet alleen hun natuur, ook hun cultuur vertoont gelijkaardige trekken. Alle drie liggen ze bij een rivier die ooit een belangrijke geopolitieke rol heeft gespeeld. Die positie heeft ongetwijfeld haar sporen nagelaten, maar niet noodzakelijk uit dezelfde tijdslaag. Ze zijn alle drie eeuwen en eeuwen lang beheerd als een middelhoutbos (voor Vlamingen) of middenbos (voor Nederlanders), een combinatie van meer struiken en minder bomen dan vandaag

het geval is. Als je daar bij oude zegslieden informatie wilt over inwinnen, kun je dat zowel voor het Bos t'Ename als voor het Bunderbos uiteraard in het Nederlands doen. Verbazend genoeg lukt dat ook nog voor het Watenbos, ondanks 350 jaar annexatie bij Frankrijk. Ik ging ooit bij de burgemeester van Wulverdinghe in mijn beste Frans aankloppen voor info over het *Forêt Royale de Watten*, zoals het bos nu heet op de Franse topografische kaart. Ik werd tamelijk nors gecounterd met de boodschap dat ik gerust *Watenbusch* mocht zeggen en *Vlams klappen*.

Als je bij oudere mensen informatie wilt inwinnen, zul je wel drie verschillende dialecten moeten beheersen. Dat merk je al aan de naamgeving van de bossen: Watenbos (dorp + bos zonder meer, typisch West-Vlaams), Bos t'Ename (met de typisch Zuid-Oost-Vlaamse *te*) en Bunderbos (dorp + bos met de typisch Limburgse tussen-*r*). De notie 'Forêt Royale' refereert aan hun eigendomstoestand in de eerste helft van de 19e eeuw. Watenbos en Bos t'Ename hebben dat gemeen zoals we verderop zullen zien. Bij alle drie heeft de aanleg van een spoorweg de plek territoriaal en functioneel aangetast, maar niet even ingrijpend. En om nog één ding te vermelden: alle drie de bossen hebben bijna twee millennia geleden hoogstwaarschijnlijk dezelfde sandalen horen dreunen, zij het met telkens een paar dagmarsen verschil. Met name van voorbijmarcherende Romeinse legioensoldaten op de noordelijke variant van de weg van Boulogne naar Keulen, de snelweg van toen.

Uniek én representatief

Het punt is dus dat elk gebied uniek is, maar ook – in geringe tot grote mate – representatief voor andere. Elk gebied kun je in detail bestuderen, maar je kunt niet over elke plek evenveel te weten komen. Omdat de bewarings-toestand van archief nu eenmaal verschilt van plek tot plek. Omdat er van de ene plek indertijd überhaupt meer is opgeschreven dan van een andere. Omdat de informatie die in het gebied zelf besloten ligt, zoals sporen van menselijk reliëf uit het verleden, bewaard kan zijn of net uitgewist. Of gewoon omdat onderzoekers ooit van hun werkgever de gelegenheid gekregen hebben om er tijd aan te wijden en elders niet of veel minder.

Al deze onderzoeksmogelijkheden en -voorwaarden waren in het Bos t'Ename volop aanwezig en zijn er ook aangeboord. Die leveren het verhaal op dat ik hierna zal vertellen. Het verhaal van een gebied, een plek op aarde, deze plek. Maar een verhaal dat dus in zekere mate ook het verhaal is van zoveel andere plekken. En dat hopelijk boeiend

genoeg is om duidelijk te maken dat elk gebied zijn eigenheid heeft, zijn waarde en zijn waardigheid. In innige verstrengeling van natuur en cultuur. Dat is in het Watenbos en Bunderbos niet anders. Het zou mooi zijn als iemand ook hun verhalen schrijft. Van het eerste bos is nauwelijks iets bekend, dus daar moet je bijna van nul beginnen. Het Bunderbos is grondig bestudeerd en de literatuur en ongepubliceerde informatie erover is uitgebreid. Daar kun je alles samenbrengen, aanvullen en de synthese maken¹.

Het historische en het huidige Bos t'Ename

Het gebied waar dit boek over gaat, is ruimer dan het historische Bos t'Ename zelf (Fig. 2). Het Bos t'Ename *sensu stricto* is een bosgebied dat in de late middeleeuwen stap voor stap aan elkaar is gegroeid en vanaf de 16^e eeuw zo werd genoemd (zie 7.3). Door het natuurbehoudsbeleid aan het einde van de 20^e en het begin van de 21^e eeuw heeft dit gebied een 'staart' gekregen, een uitbreiding die we het Volkegembos noemen. De Europese Unie en de Vlaamse overheid gebruiken nu de naam Bos t'Ename (*sensu lato*) voor het oude Bos t'Ename inclusief het Volkegembos. Dit gebied is ongeveer 4,5 kilometer lang (3 kilometer van het Bos t'Ename s.s. en 1,5 kilometer staart van het Volkegembos) en gemiddeld 700 meter breed. Als je het op een kaart of luchtfoto bekijkt, heeft het ongeveer de vorm van een halve maan, meer bepaald van een afnemende maan, want de punten van de sikkel wijzen naar rechts. Als ik de naam 'Bos t'Ename' gebruik, bedoel ik het gebied in zijn huidige gedaante, *sensu lato*, inclusief het Volkegembos dus. Om te benadrukken dat het expliciet om het hele gebied inclusief het Volkegembos gaat, gebruik ik soms ook 'Bos t'Ename s.l.'. Als ik specifiek het historische Bos t'Ename bedoel, zal ik consequent 'Bos t'Ename s.s.' schrijven.

Het Bos t'Ename zoals ik het hier beschrijf, beslaat ongeveer 320 hectare. Voor veel mensen die niet meer verbonden zijn met de grond, is een hectare een moeilijk voor te stellen concept. Ik verwijs altijd naar de oppervlakte van een voetbalveld inclusief de bijbehorende kantine en parking van een doorsnee lokale voetbalploeg. De maximale uitbreiding van het huidige natuurreservaat beslaat ongeveer 270 hectare. De resterende 50 hectare die ooit deel uitmaakten van het bosgebied, liggen aan de rand en zijn nu bebouwd. Ik neem ze toch mee omdat ze hun rol zullen spelen in het historische verhaal en in zekere mate ook in het biodiversiteitsverhaal. Het gebied maakt deel uit van het grondgebied van de stad Oudenaarde, deelgemeenten Enname, Nederename, Mater en Volkegem.

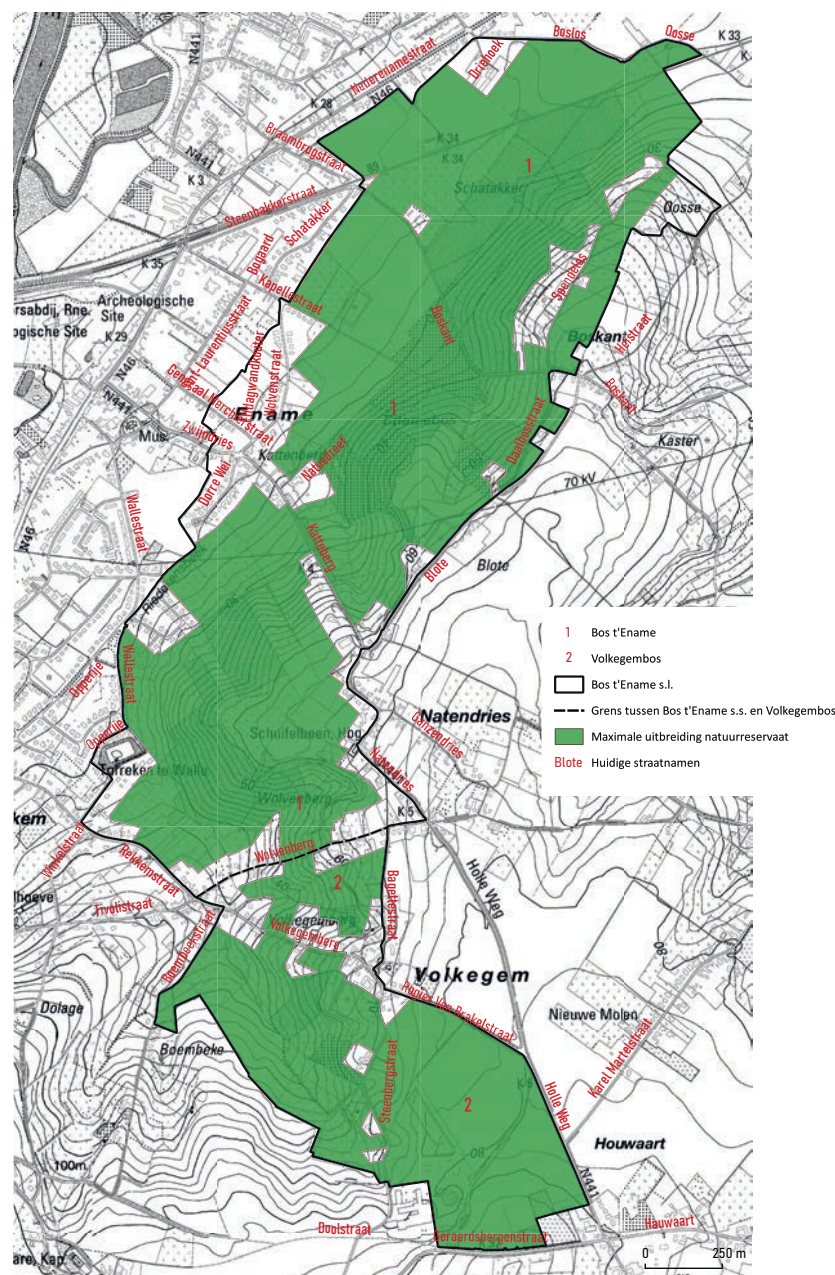

Fig. 2 Liggingplan met afbakening van het Bos t'Ename s.l., met onderscheid tussen Bos t'Ename s.s. en Volkegembos, het visiegebied van het natuurreservaat en de huidige straatnamen

Het Bos t'Ename binnen zijn landschap: de Driehoek en de Vlaamse Ardennen

Om verschillende redenen hebben we ook een afgebakende ruimte rond het Bos t'Ename nodig. Het gebied maakt deel uit van een ruimer landschap. De grenzen van de onderdelen van het fysisch landschap die je binnen het Bos t'Ename kunt onderscheiden, lopen door erbuiten. Voor het verhaal is het ook essentieel om duidelijk te maken hoe het bos door de mens geleidelijk aan is teruggedrongen. Met andere woorden: hoe het bos al heel lang geïsoleerd ligt en dus eigenlijk een eiland vormt. De meest logische en bruikbaarste afbakening voor dit ruimere landschap is de zone begrensd door de vallei van de Schelde en door de valleien van twee van haar zijbeken: de Osebeek en de benedeloop van de Maarkebeek. De Osebeek mondt uit dicht bij de monding van de Zwalm, in dezelfde trechtervormige laagte. Ze was vermoedelijk in oorsprong de westelijkste zijbeek ervan. Haar prehistorische naam is *Materna*, die voortleeft in de naam van het dorp Mater. Maarkebeek is afgeleid van het prehistorische *Marca*, ook hier is de naam van het dorp Maarke van de beek afgeleid. Ik ga op beide beeknamen verder in.

Ik zou deze omgeving dus 'Tussen Materna en Marca' kunnen noemen, maar dat is een hele mondvol en niet handig. Als je deze zone op kaart bekijkt, zie je ongeveer een gelijkbenige driehoek (Fig. 3). Met de Schelde in het westen en de Osebeek in het oosten als lange zijden (8,5 kilometer) en de Maarkebeek in het zuiden als korte zijde (7,5 kilometer). Ik ga dit tussenliggend gebied inclusief de valleien zelf consequent de Driehoek noemen. Het Bos t'Ename ligt hierin centraal. De oppervlakte van de Driehoek bedraagt ongeveer 3900 hectare, ongeveer twaalfmaal meer dan het Bos t'Ename zelf dus. Binnen de driehoek liggen de historische stadskernen van Oudenaarde en Pamele (dat pas in de 16^e eeuw met Oudenaarde is gefuseerd) en de kernen van elf dorpen: Bevere, Edelare, Eine, Ename, Heurne, Leupegem, Maarke, Mater, Nederename, Volkegem en Welden. Verder ook nog kleine oppervlaktes die deel uitmaken van Zingem, Nederzwalm, Sint-Maria-Horebeke, Etikhove en Melden.

Ik zal ook regelmatig refereren aan beschikbare wetenschappelijke informatie uit lokaliteiten gelegen binnen een straal van 10 kilometer rond de Driehoek, ongeveer 12 kilometer rond het Bos t'Ename dus (Fig. 4). Deze regio valt grosso modo samen met de moeilijk te begrenzen streek die men door haar heuvelachtige karakter – vergelijkbaar met Nederlands-Zuid-Limburg – sinds de tweede helft van de 19^e eeuw Vlaamse Ardennen noemt. Voor wat volgt is het belangrijk te vermelden dat ze morfologisch uit twee delen bestaat. Er is de oost-west verlopende heuvelkam met toppen tot ongeveer 150 meter hoogte, over de taalgrens doorlopend in het gebied dat men daar Pays des Collines noemt. De heuveltoppen en deels ook de flanken zijn bezet met bos. Het tweede deel ten noorden daarvan is nog steeds heuvelachtig maar lager, doorsneden met beekvalleien en veel minder bosrijk. Het Bos t'Ename en de Driehoek liggen in dat laatste type landschap. De rand van de heuvelkam ligt op ongeveer 6 kilometer ten zuiden ervan (Fig. 5). De Schelde doorkruist de Vlaamse Ardennen van zuidwest naar noordoost.

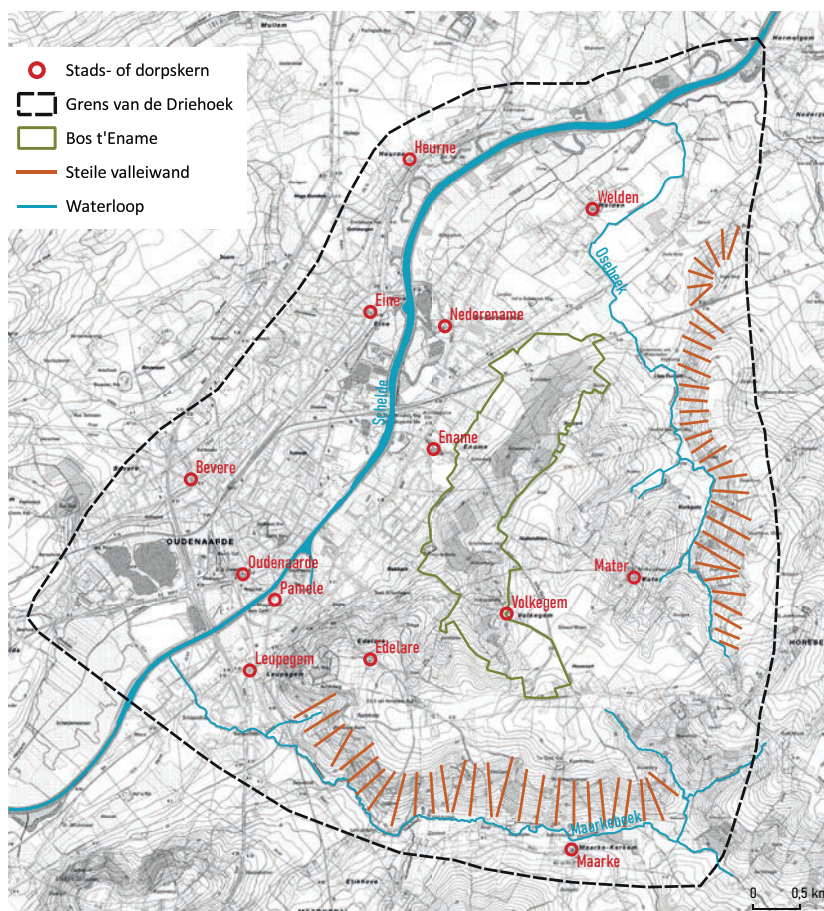

Fig. 3 Kaart met de begrenzing van de Driehoek, de historische stads- en dorpskernen en centraal het Bos t'Ename

Fig. 5 Zicht vanuit een drone van boven het Wallebos op Volkegem, het Volkegebos en de heuvelkam van de Vlaamse Ardennen aan de horizon (Falcoflight, Wannes Dermout)